

KOHO A O ČEM V PROCESU POUČOVAT? (JEŠTĚ K § 5 OSŘ)

Autoři J. Bureš – L. Drápal končí svůj příspěvek nazvaný „Co se změnilo na poučovací povinnosti soudu v občanském soudním řízení?“ (Právní praxe č. 9/1994), v němž se zabývali současným rozporným přístupem k výkladu § 5 OSŘ, větou: „Pak bychom ovšem museli konstatovat, že se zřejmě na poučovací povinnosti soudu v občanském soudním řízení – přes novelizaci provedenou zákonem č. 519/1991 Sb. – mnoho nezměnilo.“ Z celého článku je zřejmé, že takový závěr nepovažují za správný: jsou však ochotni se mu podrobit v zájmu jednotnosti postupu soudů, kterou považují za hodnotu důležitější. Článek přímo volá po otevřené diskusi na toto žhavé téma.

Svým příspěvkem bych především chtěla podpořit stanovisko cit. autorů, že kvalita i rozsah tzv. poučovací povinnosti soudu se novelizací výrazně změnila, zúžila se na otázky procesních práv a povinností a snaha obecně ji výkladem rozšiřovat nad rámec daný platným změním ustanovení § 5 OSŘ není správná. Jde totiž nejenom proti doslovnému znění zákona, ale i proti „duchu zákona“, proti nastoupenému trendu směrem k posílení projednací zásady ve sporném procesu, tzn. posílení odpovědnosti sporných stran a odstranění pečovatelské role soudu. Jde ovšem spíše právě o trendy, než o radikální změny ze dne na den: současný stav vývoje obrážejí právě taková ustanovení jako je § 5 či § 120 OSŘ. Jsme na cestě od jednoho pojetí k jinému (a to nejen v civilním procesu). Pokud jde o perspektivu, domnívám se, že ve sporném procesu projednacím a kontradiktorním nemá tzv. poučovací povinnost soudu vůči účastníkům co dělat (což nevyklučuje, aby soudce dal tam, kde se mu to jeví v zájmu spravedlnosti potřebné, určité procesní ponaučení účastníku práva neznalému, který není odborně zastoupen).

Platný právní stav je však vymezen zněním § 5 OSŘ, který praví, že soudy poskytují účastníkům poučení o jejich procesních právech a povinnostech. Souhlasím zde v podstatě s autory cit. článku, když říkají, že „do poučovací povinnosti nemůže patřit návod či pomoc účastníku spočívající v tom, co by měl nebo mohl v daném okamžiku učinit, ale jen taková pomoc, aby mohl zákonem stanoveným způsobem vyjádřit, co v řízení sám hodlá učinit“. I tato výstižná formulace problému skrývá ještě různé možné výklady. K tomu se vrátím v následujících poznámkách.

Nedá mi to však, abych napřed nevyjádřila své určité pochybnosti k oné „jednotnosti postupu soudů“. Jednotnost postupu je zaklínadlo doby minulé: má však své oprávnění i dnes a i v této otázce? Myslím, že ne, že je třeba rozlišovat.

Jednak je zde diferenciacie sporného a nesporného řízení, nastoupená i formálně-právně posledním zněním ustanovení § 120 OSŘ. Jestliže § 120 v odstavci druhém a třetím rozlišuje sporné a nesporné řízení z hlediska rozsahu zjišťování skutkového stavu, nemůže se to neprojevit i v diskutované otázce, v jakém rozsahu má soud účastníky poučovat. Jistě tento rozsah bude (i obecně vzato) jiný v nesporném řízení např. ve věcech výchovy a výživy nezletilého dítěte a jiný v obchodním sporu. Bylo by chybou, kdyby jiný nebyl.

Ale nejen to. Domnívám se, že rozsah poučování má být jiný i individuálně, vzhledem k osobám a podle okolností případu. Obávám se takového sjednocení, při němž se určitý výklad soudcům více méně mechanicky vnutí (o tomto se poučuje a o tomto nikoli). Podle mého názoru je třeba právě otázku přiměřeného a vhodného poučení účastníků ponechat vyzrát v praxi nižších soudů a připustit, že vždy bude soudcům vlastní individuální přístup k individuálnímu případu a individuálním účastníkům. A tak je to, myslím, správné. Jinak bychom mohli soudce nahradit počítačovým programem. Soudím, že je načase spíše připomínat soudcům, že nejvyšší hodnotou jejich rozhodování je právě – v mezích zákona, včetně procesních „pravidel hry“ – individuální spravedlnost.

Na podporu tohoto svého stanoviska (i následujících poznámek) chci poukázat na znění § 432 civilního řádu soudního z r. 1895: toto ustanovení se vztahovalo na řízení před okresními soudy a vyznačovalo se právě onou mírou individuálního přístupu, pro který zde pléduji: „Soudce má dáti, jeví-li se toho potřeba, stranám práva neznalým a advokátem nezastoupeným potřebné návody ku provedení jejich procesních úkonů a poučiti je o právních následcích s jejich jednáními nebo opomenutími spojených.“

A nyní tři stručné poznámky ke konkrétní náplni současné právní úpravy tzv. poučovací povinnosti soudu vůči účastníkům. Protože autoři cit. článku vyložili problém dostatečně zevrubně, a protože s jejich závěry v zásadě souhlasím, omezím se v nich pouze na to, v čem se naše názory liší. Nemusím snad zdůrazňovat (ale stejně raději zdůrazním), že jde o názory, které jsou diskusní a že by bylo velmi žádoucí, kdyby se k otázce vyjádřili ti, kteří k ní mají ve své praxi nejbližší, to znamená soudci, především soudci první instance.

POZNÁMKA PRVÁ:

O ČEM A S JAKÝMI NÁSLEDKY POUČOVAT

Zde jde především o otázku, zda a kdy může být nedostatek poučení kvalifikován jako vada, která mohla mít za následek nesprávné rozhodnutí a je tedy důvodem ke zrušení rozhodnutí v opravném řízení. Obecná poučovací povinnost, uložená soudům v § 5 OSŘ, je doplněna speciální poučovací povinností v ustanoveních § 43 odst. 1 (oprava a doplnění podání), § 49 odst. 2 (ukládání u soudu s účinky doručení), § 50 (následky bezdůvodného odepření přijetí písemnosti), § 52 odst. 1 (předvedení),

§ 126 odst. 2 (poučení svědka), § 131 (poučení k výsledku účastníků), § 157 odst. 1 (poučení o odvolání do rozsudku), § 169 odst. 1 (poučení o odvolání do usnesení), dále § 175i, § 175n, § 183 odst. 2, § 272 odst. 2 a § 294 odst. 3 (týkají se některých nesporných řízení a některých povinností ve vykonávacím řízení).

Domnívám se, že **pouze nesplnění některé této speciální poučovací povinnosti soudu může mít procesněprávní následky**, zatímco ustanovení § 5 je základním ustanovením, které samo o sobě normativní význam nemá (podobně jako ustanovení § 3, když říká, že občanské soudní řízení je jednou ze záruk zákonnosti a slouží jejímu upevňování a rozvíjení). Jinak řečeno, v občanském soudním řízení má soudce procesní povinnost účastníky poučit (s právními následky, jestliže tak neučiní) pouze tam, kde to je speciálním ustanovením uloženo. Z ustanovení § 5 neplyne procesní povinnost (a tedy ani procesní nárok účastníka, aby byl poučen). Nelze tedy ani pouze o § 5 opírat závěr, že řízení trpělo vadou, jestliže účastník nebyl soudem poučen, aniž by šlo o nedostatek poučení speciálně soudu uloženého. Tento názor jsme zaujali s Josefem Rubešem v publikaci *Občanský soudní řád, poznámkové vydání*, 5. vydání, Linde 1993, str. 17 a nemám, co bych na něm nyní měnila.

To však samo současné problémy neřeší. Jednotlivé uvedené případy speciální poučovací povinnosti sice tuto povinnost většinou přesně vymezují, někdy bývá splněna již v písemném rozhodnutí, popř. i předtížena na soudních tiskopisech a nevyvolává pravděpodobně problémy. Problém je, podle mého soudu jediný, a to je poučení o nesprávnosti nebo neúplnosti podání podle § 43 OSŘ.

Prakticky půjde o náležitosti a obsah žaloby a tedy o otázku, kam až jde povinnost soudu poučovat žalobce o nedostatecích a vadách žaloby. Vodičkem zde je ustanovení § 43 odst. 2. Žaloba má mít – je-li třeba, pak s poučením soudu – takové náležitosti, aby mohla být podkladem pro jednání ve věci a řízení nemuselo být zastaveno pro takový nedostatek, který tomu brání.

Souhlasím s autory cit. článku, že není věcí soudu, aby poučoval žalobce o hmotném právu a tedy ani v otázce věcné legitimace, čili v otázce koho má žalovat. Naproti tomu mám zato, že má soud žalobce poučit nejen ve věci správného označení účastníků, ale i tehdy – a v tom se s autory cit. článku neshoduji –, je-li žalován někdo, kdo nemá způsobilost být účastníkem řízení. Vede mne k tomu úvaha, že způsobilost být účastníkem řízení je procesní podmínkou, kterou soud zkoumá z úřední povinnosti a jejíž nedostatek vede rovněž k zastavení řízení. Zkoumat ji tedy musí, a měl by dát před tím, než řízení zastaví, žalobci šanci věc napravit. Nemyslím, že by jej musel poučovat, jak ji napravit (koho správně jako žalovaného uvést), protože tím už by se dostával do oblasti hmotného práva se všemi nebezpečími, která z toho plynou.

Jsem si vědoma toho, že i takové řešení má své vady: nikoli tam, kde je možno věc posoudit spíše jako omyl žalobcův, ač má na mysli jeden a týž subjekt (namísto právnické osoby uvede její nižší složku). Tam je, myslím, poučení soudem plně namístě. Problémem však je, jestliže se cestou opravy a z důvodu nedostatku způsobilosti mění zamýšlený žalovaný subjekt. Ta hranice mezi oběma případy je však málo ostrá, spíše plynulá. Proto mi tato vada připadá jako menší zlo, než zastavení řízení bez pokusu

o nápravu. Raději vidím zřetelnější hranici pro poučení o procesních právech, a to v důsledcích: Bude důsledkem zastavení řízení nebo zamítnutí žaloby? Zastavení řízení se může soud pokusit rozumným poučením účastníka zabránit. Zamítnutí je rozhodnutí meritoriální, stejně jako vyhovění žalobě a tam již žádné poučování soudem není namístě. V tom plně souhlasím s autory cit. článku. Proto změna či záměna účastníků nebo přistoupení dalšího účastníka, což je vždy motivováno nedostatkem věcné legitimacy, nemohou být vůbec s poučovací povinností soudu nějak spojovány.

Z nedostatků a vad žalob přicházejí asi ještě v úvahu nedostatky a vady žalobního petitu. Oproti předchozímu případu zde asi nepůjde o takový nedostatek, pro který nelze v řízení pokračovat, ledaže by jakýkoli petit vůbec chyběl. Spíše však půjde o to, že je petit nesprávně nebo nepřesně formulován, že má mezery a podobně. Takový nedostatek není, ani kdyby nebyl přes výzvu soudce opraven, důvodem k zastavení řízení, protože vždy lze petit upřesnit až během řízení, při jednání. Předpokladem ovšem je, že žalobce ví, co chce a vada je pouze v tom, že to neumí náležitě právně vyjádřit.

POZNÁMKA DRUHÁ: KOHO POUČOVAT?

Smyslem poučovací povinností je umožnit účastníkům – neprávnickům, aby v řízení jednali bez rizika ztráty zaviněné neznalostí pravidel právního procesu, v němž se ocitli. Jakmile jim tento proces umožňuje, aby v něm – ač laici – jednali bez odborného právního zastoupení, musí jim někdo v zájmu spravedlnosti zprostředkovat alespoň základní „pravidla hry“, a tato povinnost logicky připadá soudci: toho se asi nelze zcela zříci. Zde je proto namístě pro futuro spíše řešit otázku, v jakém rozsahu má civilní proces v tomto smyslu být procesem laickým a v jakém má vyžadovat povinné odborné zastoupení.

V citované publikaci Rubeš – Winterová jsme v poznámce k § 5 uvedli, že soudce musí přihlídnout při poučování k úrovni účastníků a okolnostem případu. Není přece nepodstatné i z hlediska poučovací povinnosti, zda účastník je (byť náhodou) právník, či člověk jinak vzdělaný a s všeobecným rozhledem nebo člověk nevzdělaný a celkově málo orientovaný. Čili účastníku je třeba dát takové poučení, jaké odpovídá jeho úrovni.

Naproti tomu si nemyslím, že by soud měl poučovat právně zastoupeného účastníka, protože jeho zmocněnec (advokát nebo jiný právník v roli obecného zmocněnce nebo dokonce i zástupce jednající jménem právnické osoby apod. – dále jen advokát) jej má sám o procesních právech a povinnostech informovat. Ostatně přece veškeré procesní úkony účastníka právě zmocněnec, jako jeho alter ego, za účastníka v procesu činí. Vystupuje-li někdo v řízení jako zmocněnec účastníka, je jeho povinností znát právo a znát i soudní judikaturu, využívat plně těchto znalostí ve prospěch zmocnitele a také za to vše nést odpovědnost. Mezi zmocnitelem a zmocněncem nejde přece o nějaký volný, právem neregulovaný vztah, ale jde o vztah právní, který má své právní důsledky (srov. § 724–732 OZ o smlouvě příkazní, § 31–33 OZ, § 24–28 OSŘ o zastoupení na základě plné moci, § 13–24 zákona o advokacii). V tomto směru souhlasím plně s argumentací, že poučování účastníka soudem v takovém případě může

znamenat zásah do koncepce, kterou advokát zvolil (cit. článek, str. 9). Může znamenat i narušení potřebné důvěry a není prostě vůbec namístě, protože v té chvíli již před soudem nejedná nepoučený laik. Tím méně by měl soud poučovat samotného zmocněnce, který je, až na výjimečné případy, právě proto zmocněn, že potřebné odborné znalosti má.

Zdá se, že v tomto směru současná soudní praxe dostatečně nerozlišuje. Tím, podle mého soudu, popírá celý smysl jak poučovací povinnosti, tak i právního zastoupení v řízení před soudy. Myslím, že rozlišení v tomto směru (koho poučovat) by přispělo i ke zkvalitnění poskytovaných právních služeb (zejména pokud jde o různé právníky, kteří vystupují jako obecní zmocněnci). Pokud jde o obecné zmocněnce vůbec, je přece v možnostech soudce odlišit ojedinělé případy, kdy takový zmocněnec zastupuje účastníka z jiného důvodu než z důvodu nabízené odborné právní služby (např. zastupování mezi příbuznými), je sám rovněž práva neznalý a měl by proto být soudem ve stejném rozsahu jako účastník poučen.

Závěrem: naznačená diferenciacie v poučování účastníků není nic neobvyklého. Stejným přístupem byla vedena právní úprava v ČRS (srov. již citovaný § 432) a, co je zajímavé, i nejnovější novelizace OSŘ přijatá na Slovensku (srov. § 5 OSŘ ve znění zák. č. 461/1994 Zb. zákonov SR), kterou se poučování soudem omezuje na účastníky právně nezastoupené (nezastoupené advokátem či komerčním právníkem). Domnívám se ovšem, že ke stejnému závěru lze dospět i interpretací a že v tomto směru není třeba na novelizaci § 5 u nás čekat.

POZNÁMKA TŘETÍ: RESTITUCE A REHABILITACE PŘED SOUDEM

Vše, co bylo řečeno výše, odpovídá situaci za více méně stabilizovaného právního řádu demokratického státu. Období transformace, v němž se nacházíme, má svá úskalí. Domnívám se, že jako v mnoha jiných právních otázkách, i v té, která nás zde zajímá, je třeba odlišit tyto dvě roviny. Rovinu transformace a rovinu žádoucího cílového řešení.

Ačkoliv zákony sledující nápravu nebo zmírnění majetkových a jiných křivd a rehabilitaci osob různě postižených za totalitního režimu, souhrnně označované jako restituční a rehabilitační, nemají speciální procesní ustanovení, není, myslím, vyloučeno, aby soudce přistupoval k řešení sporů z nich plynoucích se zvláštními ohledy. Ty by měly spočívat v tom, že nepřipustí, samozřejmě v rámci zákona, aby účastník odcházel od soudu s pocitem nové další křivdy.

Soudy samozřejmě nemohou zabránit pocitu nové křivdy (který je ostatně téměř vždy subjektivní) tam, kde je jeho základ zabudován již v samé koncepci restituce. Ale mohou mu zabránit tam, kde by byl dán nevstřícným, formalistickým přístupem soudů k obrovskému, avšak dočasnému a jednorázovému úkolu, který si tato společnost předsevzala a v němž připadá soudům sice jen částečný, ale mimořádně důležitý podíl: vyřešit spory z tohoto obrovského úkolu vzniklé. Bylo by, myslím, velkým neštěstím pro příští vývoj demokratických institucí, kdyby právě na soudech, které mají a chtějí

být symbolem a nestrannou zárukou spravedlnosti, mělo ulpět ve společenském vědomí něco opačného. Restituční nároky jsou něco mimořádného do té míry, že to plně odůvodňuje i mimořádný přístup soudů co se poučení účastníků i jejich právních zástupců týče. Domnívám se, že omezení, která jsem se pokusila v předchozích poznámkách vytyčit pro otázky o čem a koho poučovat, zde neplatí.

Pro takový závěr svědčí ještě jeden argument: legislativně-technická nedokonalost restitučních zákonů a naprostá absence soudní judikatury na samém počátku těchto sporů skutečně neumožňovala a neumožňuje požadovat na žalobcích (ani jejich advokátech) takové znalosti, které by zabránily např. nesprávné formulaci žalobního petitu apod. Může jít totiž jen o otázku odlišného právního názoru. Proto je v těchto věcech plně namíste každé poučení účastníka i jeho zmocněnce, které pomůže zabránit jak zastavení řízení, tak i zamítnutí žaloby pouze z formálních důvodů (tedy nikoli pro věcnou neopodstatněnost uplatněného nároku).

Lze to vyjádřit ještě i jinak: Nemyslím, že větší náročnost vůči účastníkům civilního řízení, co se jejich připravenosti a procesní aktivity týče, nastoupenou posledními novelizacemi občanského soudního řádu a projevující se postupně v praxi soudů, by bylo vhodné razantně uplatňovat právě v restitučních sporech. I když obecně uvedený trend plně podporuji.